

Tanulmányok

KECSKEMÉTI KÁROLY

A liberalizmus és a zsidók emancipációja*

1. A zsidó bevándorlás

A majdani Magyarország területén, a régészeti emlékek szerint a római hódítás idejétől kezdve laktak zsidók. A 9. századi honfoglaló magyaroknak egy töredéke, a kazár kaganátusban kifejlesztett zsidó hittérítés következtében, zsidó vallású volt; számáról még hozzávetőleges adataink sincsenek, s arról sem, hogy mikor szűnt meg a judaizálás a kabar-magyarok utódai körében. Zsidók jelenléte az országban a következő évszázadok során végig kimutatható, de úgy tűnik, hogy a lakosságon belüli arányuk nem haladta meg a nyugat-európai átlagot egészen a 18. századig. A magyarországi zsidóság életében ekkor döntő fordulat következett be.¹

A magyar feudális társadalom², bár tekintélyes számú társadalmi, vallási és etnikai csoportból tevődött össze, feltehetően a gazdasági és jogi rendszerből és a kollektív mentalitásból fakadó, de kellően még nem analizált okok következtében, nem alakított ki rurális kereskedő osztályt akkor, amikor a töröktől visszafoglalt mintegy 95 000 négyzetkilométernyi és a körülbelül 30 000 négyzetkilométernyi volt hódoltsági terület új életre keltése parancsolóan követelte új kereskedelmi hálózat megszervezését.

Az első szakaszban, az 1760-as 1770-es évekig, az ország keleti felében és a Duna mentén a termény- és állatforgalmat, valamint a helyi kiskereskedést és a falusi házaló-kereskedést török alattvalók, főleg görögök és szerbek vették kézbe. Ugyancsak ők bonyolították le a külkereskedelem jelentős részét, hála a vámkedvezményeknek, amelyeket a Monarchia és a Porta közötti kereskedelmi egyezmények biztosítottak számukra.³ A görög, szerb, örmény stb. kereskedők monopóliuma azzal a hátránnyal járt a magyarországi gazdasági életre, hogy a hasznot is ki kellett vinniök az országból, mivel török alattvalóként élhettek csak a jövedelmező privilégiummal. 1766-ban mintegy 2000 „török” kereskedő működött Magyarországon, egy részük véglegesen le is telepedett. A század közepétől kezdve a bevándorlás erősen lelassult, és a szerb–görög kolónia egyre

*Részlet „A magyar liberalizmus, 1790–1848. A nemesi baloldal politikai gondolkodása a régi rendszer utolsó évtizedeiben” c. francia állami doktori disszertációból.

¹ A magyar zsidóság története mindmáig a legbővebb információs anyagot, elsősorban biográfiai, bibliográfiai és helytörténeti vonatkozásban az 1928-ban kiadott Magyar Zsidó Lexikon tartalmazza.

² A „magyar” szót a történelmi „hungarus” és nem a szűk anyanyelvi értelemben használjuk.

³ A Habsburg-alattvalóknak az egyes tartományok közötti vámhatárok következtében az áruk értékének 10–20%-át kitevő vámot kellett fizetniök, míg a török alattvalók csak egyszer fizettek, összesen 5%-ot, amikor átlépték a Monarchia határát. Vö. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. (Bp., 1922), 244–250.

kevésbé tudta ellátni a ráháruló és az ország gazdasági fejlődésével szüntelenül növekvő feladatokat, azaz a termés értékesítését, a falvak ellátását iparcikkokkal és közszükségleti importárukkal, valamint az örökös tartományok és Magyarország között egyre élénkülő áruforgalom lebonyolítását.

Az így keletkezett kereskedelmi űrt a „görögök” helyébe lépő zsidók töltötték be fokozatosan. A zsidó bevándorlás végre kielégítő megoldást nyújtott az érdekelteknek, azaz a földbirtokos nemességnek, elsősorban pedig a legnagyobb birtokosoknak: a Koronának, a mágnásoknak és az egyháznak. Volt végre az országban egy olyan megtelepedett társadalmi csoport, amely pénzért vásárolt, hitelre adott el, kölcsönzött, ha szükség volt rá,⁴ bérbe vette a földesúri haszonvételeket (kocsmát, pálinkafőzőt stb.), és még külön adót is fizetett azért, hogy e funkciókat elláthassa. Az úri birtok jövedelme ennek kapcsán lényegesen biztosabbá és rendszeresebbé vált, mint azelőtt.

Mint a legtöbb közép-európai vidéken, a zsidókkal szemben alkalmazott megkülönböztető intézkedések Magyarországon is két csoportra oszthatók. Egyfelől külön adókat kellett fizetniük, így az 1698-ban bevezetett, de csak 1749 után rendszeresen behajtott „türelmi taxát”⁵ és a „védelmi díjat” a befogadó földesúrnak, amelyek mellett persze kirótták rájuk a rendes országos és helyi adókat is. Másfelől nem telepedhettek le a bányavidékeken, a szabad királyi városok és a szabadalmas mezővárosok egy részében, sőt egyes megyékben sem. Ilyen rendelkezéseket a helyi hatóságok 1781-ig hozhattak, amikor II. József a bányavárosi lakhatási tilalmon kívül hatálytalanította őket. Az 1790/91-es országgyűlés törvényerőre emelte a császári határozatot (1791: XXXCIII. tc.), de általánosan csak 1840 után szűntek meg a zsidók letelepedése elé gördített akadályok.

A rendelkezésre álló adatok szerint 1785 és 1848 között a zsidó lakosság több mint háromszorosára nőtt (75 000-ről 250 000-re, talán még többre),⁶ míg az összlakosság lélekszáma csak mintegy 60%-kal emelkedett (7 milliőről 12 millióra). A szóban forgó hat évtized alatt tehát 80–100 000 zsidó vándorolt be az országba, főként a Monarchia egyéb tartományaiból, nevezetesen Cseh- és Morvaországból és egyre növekvő mértékben, Galíciából.⁷

Ez alatt az egész korszak alatt a zsidók „megtűrt” elemként éltek Magyarországon és helyzetükön az 1840: XXIX. tc. amelyre még visszatérünk, csak bizonyos részleteket

⁴ Különösen fontos szolgáltatás a krónikus pénziányban szenvedő országban, ahol hitelintézetek a 19. század derekáig nem voltak. A zsidók gazdasági szerepe lényegében ugyanaz volt, mint Lengyelországban, ahol azonban régebbi múltra tekint vissza. A zsidó bevándorlás a 18. század elején megkezdődött, de a II. József előtti adatok kevésbé megbízhatók. A század elején 13 000 zsidót írtak össze.

⁵ *Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár.* (Bp., 1961), 92.

⁶ Klauzál 1844-ben 240 000-re teszi a zsidó népesség lélekszámát. *Kovács Ferenc: Az 1843/44. évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi ülésének naplója.* (Bp., 1894), VI. 8. (A további hivatkozásoknál a *Kovács* rövidítést alkalmazzuk.)

⁷ A két háború közötti történetírás, valószínűleg a hivatalos antiszemitizmus hatása alatt, amelynek értékrendszerében a galíciai zsidók alacsonyabb helyet foglaltak el, mint a birodalmiak, a cseh tartományokból eredő bevándorlás végét II. József korára teszi, holott valójában még harminc-nyolcvan évig folytatódott. Vö. *Hóman – Szekfü: Magyar Történet.* (Bp., 1936), 249–250., és *Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában.* (A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve, I, 1931, 274.) A balkáni szefárd zsidók bevándorlása statisztikailag kevésbé volt jelentős, mint a két másik áramlat. Minderre ld. a mellékelt térképet, 208.

illetően javított. Az tehát, hogy arányuk a lakosságon belül 1%-ról 2%-ra emelkedett, nem tulajdonítható valamely különlegesen liberális törvényhozásnak, hacsak annak nem tekintjük a letelepedés puszta engedélyezését, nem is mindenütt és külön adók fizetésének feltételével. A zsidó népesség gyors növekedése inkább kapcsolódik a kereskedelem nagyiramú fejlődéséhez, amely a francia háborúk konjunktúrájával indul meg.⁸

A bevándorlási útvonalaktól eltekintve a zsidóknak az országban belüli elhelyezkedését részint a helyi tilalmak, részint a rájuk háruló gazdasági funkciók határozták meg. A 19. század második, de legkésőbb harmadik évtizedétől kezdve az ország valamennyi, ezer lakosnál többet számláló helységében (a tiltott városokon kívül), északnyugaton a Morvaországgal és északkeleten a Galiciával szomszédos területeken, jóval kisebb községekben is vannak zsidók. 1842-ben Fényes Elek 410 zsinagógát írt össze.⁹ A szabad királyi városoknak körülbelül a fele és jó néhány szabadalmas mezőváros, mint Nyíregyháza keleten vagy Szombathely nyugaton 1840-ig zsidót nem fogadott be.¹⁰ Egyes városokban gazdasági tevékenységet ugyan folytathattak, de csak a falakon kívül lakhattak, egyházi vagy világi nagybirtokokhoz tartozó külvárosokban,¹¹ bár a gettó intézménye nem honosodott meg Magyarországon.

A koronabirtokokat igazgató Magyar Kamara szívesen fogadott be zsidókat a hatásköre alá tartozó mezővárosokba. A magyar zsidóság két központja, Pest (ahol az 1840-es évek elején 70 ezer lakos közül tízezer zsidó) és Pozsony (43 ezer lakosból 5400 zsidó) után a legnépesebb hitközségek Miskolc (30 ezerből 4 ezer) és Óbuda (a lakosság egyharmada, 3 ezer fő, Budának ebben a valóságos zsidó külvárosában). Mindkettő kamarai mezőváros, Ungvár szintén az (8 ezer lakosból 2500 zsidó); Nagyváradon a zsidók a Kamara birtokában levő Várad-Váralján tömörülnek.

Sok főúri család folytatott hasonló politikát. Pápán, a gróf Eszterházy birtokok egyik központjában, 16 ezer lakos közül 2700 volt zsidó; Nagykanizsán 10 ezerből 1500, Rohoncon 4700-ból 1000 (Batthyány-birtokok); Balassagyarmaton (Zichyek) 5600-ból 1900, Nagykárolyban (Károlyiak) 11 ezerből 1800, Sátoraljaújhelyen és Abaújszántón (herceg Bretzenheimék) 6 ezerből ezer, illetve 4400-ból 1600. Néhány püspöki város szintén nyitva állt előttük, pl. Veszprém (13 ezerből ezer) vagy a csanádi püspök

⁸ A Helytartótanács adatai szerint a bevándorlás a 18. század végén különösen nagyméretű volt. A zsidó családok száma az 1778. évi 8898-ról 1785-ben 10 407-re, majd 1801-ben 17 244-re emelkedett. Ld. *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815. (Bp., 1958), 340.

⁹ *Fényes Elek*: Magyarország statisztikája (Pest, 1842–43), I. 106. – *Karády Viktor és Kemény István*: „Les juifs dans les structures de classes en Hongrie” (A zsidók Magyarország osztályszerkezetében) c. tanulmánya. (Actes de la Recherche en Sciences Sociales. Paris, 1978, 22. 25–59.) Történeti bevezető részében – maga a tanulmány az 1867 utáni korszakokkal foglalkozik – már 1840 előtt elsősorban városinak véli a magyarországi zsidóságot.

¹⁰ 1840 előtt a következő szabad királyi városokban volt bizonyosan zsidó hitközség: Arad, Bazin, Bártfa, Eperjes, Esztergom, Győr, Kassa, Komárom, Pest, Pozsony, Szabadka, Szokolca, Szeged, Szentgyörgy, Temesvár, Újvidék. Másutt, például Budán, jómódú kereskedők kivételes lakhatás engedélyt kaphattak.

¹¹ Egyházi példák: a győri püspökség vagy az esztergomi káptalan birtokai. Világi példák: Kismarton esetében az Eszterházy hercegek birtokai, Pozsony esetében a Pálffy grófok birtokában levő Pozsonyváralja. 1778-tól kezdve a zsidók magában Pozsonyban is lakhattak, de Pozsonyváralja még hosszú ideig megtartotta zsidó külváros jellegét.

birtokához tartozó Makó (20 ezerből 1100). Voltak olyan mezővárosok és nagyobb falvak, ahol a zsidók a lakosságnak harminc, sőt ötven százalékát tették ki, pl. Duna-szerdahely Pozsony megyében (2300 közül 1150), Vágújhely Nyitrában (5600 közül 2500), Bonyhád Tolnában (4600 közül 1500), vagy Lovasberény Fejérben (4200 közül 1200).

Fényes Eleknek ezekből az adataiból¹² arra lehet következtetni, hogy az ancien régime végén a szabad királyi városokban legfeljebb 30 ezer zsidó lakott és a többé-kevésbé városi jellegű központokban körülbelül ugyanennyi. Tehát, bár az 1840-i törvény után meggyorsult a zsidók városba költözése, 75, talán 80 százalékuk falun, illetve falusi jellegű mezővárosban lakott, hol viszonylag nagy számban, például a fentebb említett uradalmi központokban, hol pedig kis, esetleg csak egy-két családból álló közösségekben. Az 1840-es évek elején 328 zsidó közösség haladta meg a száz főt.¹³

Történelmi szempontból ugyan a példának vajmi csekély a bizonyító ereje, Tapolca (egykor Zala, ma Veszprém megye) esete szemléletesen illusztrálja a zsidók magyarországi szerepét és a bevándorlás okait. A 18. század végén, Tapolca (2400 lakos) kereskedők letelepítéséért folyamodik a megyéhez, mert egyetlen boltosa zsidó, és a problémát még az is súlyosbítja, hogy sok a zsidó ünnep.¹⁴ Fél századdal később már legalább tíz zsidó család (51 fő) lakik Tapolcán, és ha hihetünk az Eckhart Ferenc által említett óbudai példának, az sincs kizárva, hogy a zsidó közösség biztosította egy üzlet nyitvatartását szombaton és ünnepnapon.¹⁵ A vallási reform és az asszimiláció szintén a tapolcai gazdák kívánságának teljesülését segítette elő.

2. „A nemességnek és a zsidóságnak az összetalálkozása”

A kitért zsidókat elég könnyen befogadta a társadalom, sőt, a felvilágosult monarchia legjobb társasága is (ld. Sonnenfels pályáját Bécsben), de a felemelkedésnek ez a lehetősége nem vonzotta a vallásukhoz ragaszkodó zsidókat. Az asszimiláns áttért egyéni sorsa semmit sem mond a zsidók helyzetéről vagy a társadalomnak velük szemben tanúsított magatartásáról, és még csak a zsidóknak mint közösségnek a vágyait sem tükrözi a társadalmi és intézményes környezethez való kapcsolatukat illetően. Az persze igaz, hogy az a keresztény (vagy egyéb) társadalom, amely a megkülönböztetést a valláshoz kötvén az áttérteket befogadja, nem szenved fajvédő tébolyban.

A zsidók emancipációja, ahogyan először Németországban megfogalmazták,¹⁶ majd még a 18. század vége előtt az Egyesült Államokban és Franciaországban meg is való-

¹² *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta körülményesen leiratik. I–IV. Pest, 1851.

¹³ *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig, különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Bp., 1922. Ld. a 105–112., a helységek besorolását a birtokosok nevével.

¹⁴ *Vörös István*: Adatok a zalai jakobinusok történetéhez. In: Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Évkönyve. (Nagykanizsa, 1972), 306.

¹⁵ *Eckhart*, 164–165.

¹⁶ Kitűnő bibliográfiát közöl az Annales Historiques de la Révolution Française 223. száma (1976).

sították, nemcsak az egész keresztény világban századok óta intézményesített antijudaizmussal való szakítást követelte meg, hanem a zsidóság belső reformját is, hogy a társadalomhoz hozzáillesztesse idegen testből az új nemzet alkotó elemévé válhasson.

A 18. századi Magyarországon, ellentétben Berlinnel, Frankfurttal és Béccsel, udvar és bankok híján, se udvari zsidók, se nagyhatalmú bankárok nem voltak. A vallásos és csaknem teljes egészében falusi zsidóság körébe a felvilágosodást terjesztő és a hagyományos elzárkózás ellen fellépő mendelssohniánus mozgalom nem tudott behatolni, jóllehet több magyarországi tudós és rabbi szerepelt a Measzéf munkatársai között.¹⁷

Míg Németországban, Angliában és Franciaországban a küzdelmet az emancipációért egyidejűleg kezdték meg keresztények és zsidók (a klasszikus példa Mendelssohn¹⁸ és Dohm¹⁹ együttműködése), Magyarországon a felvilágosult rendi baloldal köréből indult ki a mozgalom.

A magyarországi zsidók közössége által 1790-ben az országgyűléshez intézett beadvány²⁰ hitelességéhez kétség nem fér, de e kérvényt egy mendelssohniánus mozgalomnak tulajdonítani túl merész következtetés volna. Csupán az látszik bizonyosnak, hogy az országgyűlési baloldal kapcsolatban állott néhány zsidó személyiséggel, akiknek azonban egyelőre még a nevét sem ismerjük. A beadványt nyilván egy (vagy több) jól felkészült magyar jogász, illetve politikus segítségével szerkesztették, akiknek azonosítása valószínűleg nem jelentene megoldhatatlan feladatot.²¹

A szabadság, az egyenlőség és az elidegeníthetetlen és elévülhetetlen természeti jogok felfedezésének korában a zsidók szintén a felszabadítandók, a leendő egyenlők közé tartoztak, akiket ugyanúgy megilletnek az emberi jogok, mint a többi elnyomottat.

Hajnóczy, mint annyi más kérdésről, a zsidók ügyéről is tömören és szabatosan fogalmazza meg a felvilágosult álláspontot: „A zsidók is megérdemlik figyelmünket. Adassanak meg nekik a természeti jogok, ugyanolyan terheket viseljenek, mint a többi lakosok, lelkiismeretüket semmilyen erőszak ne sértse, s ha van olyan teher, amelynek viselésétől vonakodnak, mérsékelt váltság fejében mentessenek fel alóla. Azon intézkedések, melyek művelésük érdekében eredménnyel jártak, folytatandók.”²²

Hajnóczy szerint az 1786-os amerikai törvényt (latin fordítását kiadta az *Extractus legum de statu ecclesiastico*-ban) kell követni, azaz törvényesen kimondani valamennyi vallás egyenlőségét. Az egyházak hasznos szerepet töltenek be, a polgárokat az erény útjára vezetik, megelőzik a bűnözést és a pereskedést, és ellátják a születési, házassági és

¹⁷A Measzéf c. héber nyelvű felvilágosult, racionalista folyóiratot Mendelssohn alapította 1783-ban. 1790-ig működött. Minderre ld. *Kecskeméti Ármin: A zsidó irodalom története.* (Bp., 1908–1909).

¹⁸Mendelssohn jól ismerték Magyarországon, Phaidon-ját 1791-ben magyarra fordították. Martinovics többször említi Mendel Fiát.

¹⁹*Von Dohm, Christian Wilhelm, Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* c. művében (1781) a zsidók integrálását, valamint belső nyelvi, oktatási és foglalkozási reformját sürgeti.

²⁰A beadványt először 1900-ban adták ki. Szövegét Venetianer újból közli, i. m. 85–93.

²¹Nincs kizárva, hogy *Haller* is tanácsokat adott a beadvány szerkesztőinek. Biztosan ezt persze nem állíthatjuk, de *Haller* Plánumának érvei gyakran egybeesnek azokkal, amelyek a kérelemben szerepelnek.

²²*Ratio proponendarum legum.* In *Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai, I.* (Bp., 1957), I, 85. – Ennek a szövegrésznek a fordítása Csizmadia Andor kiadásában (*Hajnóczy József: Közjogi politikai munkái, Bp., 1958, 92.*) túl szabad, ezért inkább eltekintettem idézésétől.

halotti anyakönyvezést: „Akik az államnak ezen súlyos gondjait viselik, a plébánosok élvezik a legkisebb javadalmakat. És ugyanezt teszik a többi vallások papjai is: a görög szertartás pópái, a protestáns lelkészek, valamint azok, akikről elismerjük, hogy az egész bölcsességért adósaik vagyunk s akikkel szemben mégis hálátlanok vagyunk; a héberek rabbijai. Tehát, vagy mindnyájukról a közpénztárból kell gondoskodni, vagy a fentebbi anyakönyvezést, mint polgári tevékenységet, polgári tisztviselők gondjára kell bízni. Vallásgyakorlatáról aztán ki-ki saját erszényéből gondoskodik, az egyházi javakat pedig közintézményekre kell fordítani.”²³

A legtekintélyesebb szabadkőműves páholy, a pesti „Nagyszívűség” szóvivője, Nagyváthy János 1790-ben megjelentetett röpiratában²⁴ még erőteljesebben lép fel a zsidók emancipációja mellett. Nagyváthy első tétele, híven a Felvilágosodás szelleméhez, kimondja, hogy a zsidók ugyanolyan emberek, mint a többiek és hogy vallásuk semmivel sem rosszabb a többi vallásnál.

„Külömben is a’ Társaság minden Vallást úgy néz, mint jót, ha annak Fő-végeivel nem ellenekzik. Nem tudnám pedig megmondani, hogy mi módon árthatna a’ Köz-adót duplán megfizetni parantsoló Vallás, a’ Társaság Fő-végeinek.”

Második tétele a zsidóság specifikus magyarországi szerepére vonatkozik, azt a jelenséget fogalmazza meg, amelyet másfél évszázad múlva Mályusz „a nemesség és zsidóság összetalálkozásának”²⁵ nevez majd. Az előre látott 19. századról írván, Nagyváthy előadja, hogy a magyar nemesség „ennek az ügye-fogyott, ’s üldözött Népnak Szabadságot, Oltalmat és Élet-könnyebbséget ajánlott, tsupán tsak Emberi szeretetből”, de hozzáteszi „noha azt is meg kell vallani, hogy ez a’ Nemzetség hasznot-is nem legkevesebbet hajt mind az Hazának, mind a’ Nemességnek különösen . . . Ez a’ Nemzet a’ Nemességnek kivált tsupa Kasznárja, e’ veszi, árullja borát, buzáját, és egyéb terméseit”.

Végül Nagyváthy felsorolja és megcáfolja az antijudaizmus örökösen ismételt érveit, amelyek szerint „nem akarnak szántani, vetni”, minden zsidó „tsalárd, huzó vonó tolvaj” és a zsidóság „a’ Társaságnak Veszedelmes Nemzetség”.

Nagyváthy bizonyosra vette, hogy az emancipáció rövidesen, még a felvilágosult nemzedék életében megvalósul. Az „Igaz hazafi örömóráinak” megjelenése után ötven évvel, Eötvös a zsidóemancipációról szóló alapvető tanulmányában,²⁶ tudományosabban és jóval igényesebb elemzéssel, de lényegében ugyanazokat az érveket fejti ki, mint Nagyváthy.

Az 1790/91-es országgyűlés, hasonlóan egy sor más kérdéshez, a zsidók helyzetéről is csak ideiglenesnek szánt törvényt szavazott meg. A törvényt arra szolgált, hogy addig is,

²³ Extractus legum de statu ecclesiastico, *Benda*, i. m. 651. Az itt közölt fordítás *Csizmadia* szövegén alapszik (i. m. 268–269.), de egy-két helyen eltér tőle.

²⁴ *Nagyváthy János*: A’ tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái – A’ Nagyszívűségénél, 1790. 40. A zsidókra vonatkozó rész: 28–32. – Egy másik röpirat, mely Pesten 1792-ben jelent meg, Nagyváthyhoz hasonlóan értékeli a görögök és zsidók érdemeit a nemzeti jólét fejlesztésében. A röpirat címe: „Az igaz hazafi, kinek vonásait egyszerű beszédben mondja el egy hazájának és nemzetének javáért dobogó szív.” Említi *Concha Győző*: A kilencvenes évek reform-eszméi és előzményeik. (Bp., 1885), 104.

²⁵ *Mályusz*, 274–275.

²⁶ *Eötvös József*: Zsidóemancipáció. Először 1840-ben jelent meg a Budapesti Szemlében. *Eötvös Összes Műveinek* 1902-es kiadásában a XII. kötetben (Tanulmányok) jelent meg.

amíg a Közpolitikai Bizottság készülő tervezete elfogadásra kerül, a józsefi törvények érvényben maradjanak. A Bizottság munkájához a javaslatot gróf Haller József helytartó-tanácsos, Pest megye követe készítette, aki Nagyváthy páholytársa volt a „Nagy-szívűség”-ben. Haller Plánuma,²⁷ miután mint alaptalan ostobaságokat sorra elveti az antijudaizmus érveit, rátér a zsidóság emancipációjától és integrálásától várható előnyökre, majd áttekinti a zsidókra vonatkozó törvényeket a 11. század óta. Az erre a hármashoz, intellektuális, gazdasági és jogi alapra épülő tervezet a zsidóság teljes egyenjogúsítását javasolja. A Bizottság nem fogadta el teljes egészében Haller tervezetét,²⁸ a törvényjavaslat (amelyet azután 1795-ben a többi bizottsági munkálattal együtt ad acta tettek) mégis jelentős alkotás, amennyiben ki kívánja terjeszteni a zsidókra mindazokat a jogokat, amelyek az ország nem nemes lakosait megilletik, s csupán a bányavárosokban való megtelepedéstől tiltaná el őket.²⁹

A jakobinus pert követő kényszerű csend, a „cenzúrázott Magyarország” korának negyedfél évtizede alatt a nemességet kielégítette az 1791-ben szentesített status quo. A „megtúrt” zsidók biztosították az áruforgalmat, már amennyire az utak szálnalmas állapota ezt egyáltalán lehetővé tette, a nemesség és a kormány pedig elégedetten vette tudomásul, hogy milyen ügyesen és szorgalmasan működnek. Karl Kübeck báró, kormánytanácsos, az Udvari Kamara későbbi elnöke írja 1811-ben egy előterjesztésében a gabonakereskedelemtől és kivitelről: „a zsidók mint gabonakereskedők ebből a szempontból (Kübeck a gabonamonopólium keresztülvihetlenségére utal) sem lehetnek károsak, sőt ellenkezőleg, mivel üzleti gyorsaságuk takarékos és igénytelen életmóddal párosul, csekély haszonnal beérik, és éppen ezért olcsóbb áron adnak el.”³⁰

Az így kialakult helyzethez, amelyben kereskedelem és zsidóság szétválaszthatatlanul összeforrottak, a parasztság szintén hozzászólt, legalábbis erre utal az, hogy az aktív antiszemitizmus még a forradalom után is hosszú ideig elkerülte a magyarországi falvakat.

A Negyedik Rend, a polgárság, viszont szögesen ellentétes álláspontot foglalt el. Hagyományos, vallási eredetű zsidóellenessége fokról fokra szenvedélyes zsidógyűlöletté vált.³¹ A folyamatot Mályusz írta le: „A céhrendszer korlátozása, az ipar és kereskedelem szabadsága, II. József zsidópártoló politikája lényegesen megnehezítette azoknak a mindennapi életét, akik eddig a tradicionális gazdasági felfogás védelme alatt állottak, s generációkon keresztül megszokták, hogy nagyobb küzdelem nélkül morzsolják le napjaikat. Ezek most, elveszítve a támaszokat, amelyek eddig nyugalmukat biztosították, és kizökkenve a megszokott keretektől, veszedelmes vetélytársakkal vívandó harcra kényszerültek. A zsidóság ugyanis, amikor eddig lekötött energiái egyszerre felszabadultak, mohón vetette rá magát az üzleti életnek meggazdagodással kecsegtető alkalmaira, és a német kereskedőnek meg iparosnak komoly konkurensévé lett, mihelyt vele szemben

²⁷ Planum Excellentissimi ac Illustrissimi Comitis Josephi Haller de futura judaeorum in Regno Hungariae qualiter stabilienda conditione. A közpolitikai bizottság munkálatának melléklete.

²⁸ Pl. a lakhatási tilalom eltörlését Horvátországban és Szlavóniában.

²⁹ Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis objecta articulo 67. anni 1791 regnicolariter sibi delata elaboratorium. (Pozsony, 1826), 27–31.

³⁰ Közli *Eckhart*, 412.

³¹ III. Károly és Mária Terézia idején a polgárság ugyanilyen hevesen tiltakozott a „görögök” kereskedelmi térfoglalása ellen. Vö. *Eckhart*: A bécsi udvar... Mária Terézia korában, 245.

nem nyújtottak védelmet a régi városi, zsidókorkorlátozó jogszabályok. Előbb csak féltékenységgel fogta el a régi iparos- és kereskedőosztályt, féltékenysége azonban rövidesen gyűlöletté változott át, amikor úgy látta, hogy a zsidóság nem egyenlő fegyverekkel küzd vele, hanem olyan eszközöket is felhasznál, amelyeket ő eddig nem ismert üzleti életében.”³²

Az a régi típusú polgárság, amely nem tudott megbirkózni az elvben reáharulós történelmi feladattal, és a „török” kereskedőkre hagyta a visszafoglalt ország kereskedelmének megszervezését, a későbbiek során a „zsidó terjeszkedéssel” sem volt képes konkurrálni. Tehetetlenségét a társadalom arisztokratikus szerkezete, mindenekelőtt a földtulajdon nemesi monopóliuma magyarázza. A falusi Magyarországon el kellett fogadni a nemesi gyámságot, ahogy ezt a „görögök” és zsidók tették és teheték, mert veszteni valójuk nem volt. A polgárok viszont városi jogaikról és kiváltságaikról nem voltak hajlandók lemondani, de a nemességre nem tudtak gazdasági nyomást gyakorolni, mivel a görög, illetve zsidó megoldás fölöslegessé tette az engedményeket. A nemességnek nem volt szüksége a Negyedik Rendre ahhoz, hogy a birtokból jövedelmet húzzon.

Ilyen körülmények között az antiszemitizmus, a vallási megmondolásoktól függetlenül zsidóellenesség kényelmes és mindenki számára hozzáférhető válaszként kínálkozott. Amint Palóczy László 1843-ban az országgyűlésen megjegyezte: „Mondják, hogy a zsidók rosszat szoktak okozni – jó, hogy Spanyolországban, Portugáliában nincsenek, másképp ott a nyomort nékik s nem az inquisitionnak tulajdonítanák.”³³

II. József halála után szabad királyi városok (pl. Pest, Buda, Trencsén, Komárom, Temesvár) és szabadalmas mezővárosok (Nagykőrös, Kecskemét) beadványokkal kezdik ostromolni a hatóságokat, hogy mivel a zsidók mindenféle üzleti csalárdságot követnek el, üzzék ki őket a városokból, sőt a kereskedéstől is tiltsák el őket.³⁴ A 19. század elején is gyakoriak a panaszok, amelyekben megkülönböztető intézkedések foganatosítását kérik ellenük.³⁵ A városi követek többségének állásfoglalása az 1839/40-es emancipációs viták során, majd az antiszemita tüntetések néhány városban (így Pozsonyban és Pesten) 1848 tavaszán, azt mutatják, hogy a polgárság változatlanul fenntartja immár hagyományos nézeteit: elismeri, hogy versenyképtelen, de nem az arisztokratikus szerkezet lebontását kéri, hanem saját kiváltságaihoz ragaszkodik, és ennek megfelelően a törvény és a hatóságok védelmét kéri a természetüknél fogva illojális konkurrensokkal szemben.

Főleg azt vetették a zsidók szemére, hogy olcsóbban árulnak, mint a keresztények. Gaál György Tudós Palóca 1803-ból mesél el egy ilyen esetet: „A’ Mészárosok most nagyon Spekulatívisok. A’ minap a’ Városnak panaszolkodtak, hogy a’ hust 8 karaitzáron alul nem vágthatják, mert másképpen mind Kuldusokká lennének. De mivel a Zsidók magokat be-jelentették, hogy 7 karaitzáron fogják a’ hust vágni, azonnal a’ Mészárosok is 7 karaitzáron vágták a’ hust.”³⁶

A Taglatat fiktív párbeszédében Dessewffy egy földesúri „ispány”-nyal magyaráztatja el a keresztény és zsidó kocsmabérlő közötti különbséget: „Vagyon hát mind

³² *Mályusz*, 233–234.

³³ *Kovács*, III. 301.

³⁴ *Mályusz*, 234–235.

³⁵ Például Debrecen, Sopron, Ujvidék. Vö. *Eckhart*: Gazdaságpolitika 1780–1815, 337–341.

³⁶ *Gaál György*: A’ tudós palótz avagy Furkáts Tamásnak Monosbélbe lakó sógor-urához irtt levelei, (Bp., 1975, facsimile kiadás) IV. füzet, 24.

keresztény, mind zsidó, szint úgy emberséges, mint gaz-ember. A 'Sidó azért fizet, és fizethet pontosabban, mert csak nem merő hagymával él, és igyekezőbb, kereskedik, vesz, ad, ha lova van, kész illendő áron fuvarozni; egy szóval kis nyereséggel elégszik-meg. Vigyázni kell ugyan rá, hogy keze alatt ne pusztuljanak-el az épületek, mert tisztázatlanabb, de az uraság' kocsmabeli jövedelme bátoroságosabb kezében."³⁷

A nemesség érdekeinek általában megfelelt a zsidók üzleti tevékenységének támogatása. De mihelyt érdekösszeütközésre került sor, az urak a Negyedik Rend érveivel folyamadtak. A zempléni földesurak 1805-ben ki akarták szorítani a zsidókat a szőlőkől, amelyeket 1800-ig szabadon vásárolhattak Tokaj környékén, s hogy ilyen értelmű döntést szerezzenek, borhamisítással vádolják őket.³⁸

1833-ban Marczibányi Antal, Trencsén megye követe, az országgyűlésen a földesúri kocsmajog megnyirbálása ellen tiltakozik: „A szegény nemesek korcsmajja szárazon maradna, holmi nemesített zsidók vennének el minden hasznot, kik nyereség vágyából, jobb bort olcsóbban árulnának.”³⁹

3. Az emancipáció ügye a reform-országgyűléseken

A megyei nemesség 1830-ban kezdett készülni a kilenc rendszeres munkálat országgyűlési tárgyalására. Mivel senki sem gondolt arra, hogy az úrbéri tervezet és a jogügyi-operátum egy részének megvitatása negyvenegy hónapot fog igényelni, és ráadásul a tárgyalási sorrendet maga a diéta volt hivatva eldönteni, a követek valamennyi munkálatra vonatkozóan megkapták az utasításokat, így a közpolitikaira is. A zsidókra vonatkozó törvényjavaslatot ez a munkálat tartalmazta.

Az 1827-ben kiküldött Választmány által revideált tervezet jóval szűkkeblűbb volt, mint az 1792-es eredeti szöveg, olyannyira szűkkeblű, hogy még konzervatív megyék is lazítani akarták. Pozsony megye például, holott nem szívesen tett a közismerten zsidó-ellenes pozsonyi polgárság kedve ellenére, módosító utasításokkal látta el követeit. A tervezet el akarta tiltani a zsidókat a nem vallásos tárgyú könyvek kiadásától, és a kereskedést elemi iskolai végzettséghez akarta kötni; Pozsony megye e két megszorítást elvetette. A törvénytervezet kizárta volna a zsidókat nemcsak a hivatalviselési és birtokjogból (amit Pozsony helyeselt), hanem a földesúri haszonvételek bérléséből is, amit viszont Pozsony megye engedélyezni kívánt, azzal a megkötéssel, hogy a földesúri jogok épségben maradjanak.⁴⁰ Bár a tervezet nem került tárgyalásra ezen az országgyűlésen, többen, így Baranya, Bars, Pest, Temes, Zemplén és Tolna⁴¹ követei megemlézték, hogy az emancipáció melletti utasítást kaptak.

³⁷ A szöveget Iványi Grünwald Béla kiadásából idézem: *Gr. Széchenyi István: Hitel. A Taglatlat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok* (Bp., 1930), 611.

³⁸ *Eckhart*, 324.

³⁹ *Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások*, II, 21. (A továbbiakban: OGYT)

⁴⁰ Státny Archiv v Bratislave. Prothocolla Congregationis, 1832, 1397–1400. (1832. november 15-i közgyűlés.)

⁴¹ OGYT I, 280, 297, 329. és 456. – *Bodnár István–Gárdonyi Albert: Bezerédj István* (1796–1856). (Bp., 1918–1920), I, 212–213.

A hosszú diétán mindössze egy zsidó vonatkozású részletkérdés merült fel a protestáns vallási sérelem vitájának keretében.⁴² A főrendek törvény útján kívánták eltiltani a zsidókat talált gyermekek örökbefogadásától. Az alsótábla erre nem volt hajlandó, és álláspontját mindvégig fenntartotta, egészen 1833 júliusáig, amikor a vallási sérelem ügyét a főrendekkel való megegyezés lehetetlensége miatt egyszerűen levette a napirendről.⁴³

Az országgyűlés végül 1839-ben foghatott hozzá a zsidók ügyének tárgyalásához, *per excerpta*, mivel a közpolitikai munkálat nem szerepelt a napirenden. A Karok és Rendek többsége egy rövid, néhány paragrafusból álló egyszerű szöveget szavazott meg, amely kimondta a türelmi adó eltörlését, és kiterjesztette a zsidókra a nem nemes lakosok jogait anélkül azonban, hogy az izraelita vallást „bevett vallássá” nyilvánította volna, ahogy azt a zsidó közösség kérte, több megye pártolásával.⁴⁴ Az alsótábla által szövegezett törvényjavaslat elfogadása azzal a jelentős előnnyel járt volna, hogy leegyszerűsítette volna a helyzetet, amennyiben a zsidó lakosokat is besorolta volna az „alkotmány sáncaiba” vezetendő nyolcmillió közé. A főrendek nem mentek el eddig, de ők is a türelmi adó és a lakhatási korlátozások eltörlése, a céhekbe való felvétel és a polgári ingatlanok birhatási joga mellett voltak.⁴⁵ A kormány még tovább csonkította a már megnyirbált szöveget, így az 1840 :XXIX. tc. a következőket adta meg a zsidóknak: bárhol lakhassanak a bányavárosokon és bányakerületeken kívül, szabadon gyakoroljanak minden kézműves és kereskedő mesterséget zsidó legényekkel és inasokkal, alapíthassanak gyárakat; a törvény megerősítette mindazon jogokat, amelyekkel az egész országban (pl. az orvosi hivatás gyakorlása) vagy egyes helységekben (pl. polgári ingatlan birtoklása) éltek; elrendelte, hogy a rabbik anyakönyveket vezessenek, hogy minden iratot és szerződést valamelyik, az országban használatos élő nyelven szerkesszenek,⁴⁶ megerősítette, hogy állandó családneveket kötelesek viselni, elhagyván azonban a német családneveket előíró 1787-i józsefi klauzulát.

A következő, 1843/44-i országgyűlésen ismét szőnyegre került a zsidók ügye, a városok rendezésének, a megyei választójog kiterjesztésének, majd két külön törvényjavaslatnak a vitái során. Az emancipáció nyílt ellenfelei kevesen voltak (a városok többsége és tizenkét megye), az antiszemita ideológia nem volt népszerű az országgyűlésen. Ellenkezőleg, a debreceni követ zsidóellenes kijelentései inkább visszatetszést keltettek. De, amint erre Zsedényi, az alsótábla jobboldalának vezére 1844. február 10-i felszólalásában rámutatott, míg 1839-ben szinte minden megye utasításba adta a polgárosítást, ezúttal csak „huszonhatan vannak”. 1843 októberében és decemberében, majd 1844 februárjában a követek csak igen kis többséggel szavazták meg a városi polgárjog kiterjesztését az egyébként „qualificált”, azaz megfelelő birtokkal, illetve jövedelemmel rendelkező

⁴² *Venetianer* (i. m. 95–96.) szerint a követi tábla megszavazta volna a türelmi adó eltörlését, és háromszori üzenetváltás után a főrendek is megadták volna hozzájárulásukat, de az udvar elutasította a tervezetet. Az Országgyűlési Tudósítások ezt a vitát nem említi.

⁴³ OGYT, I, 531.

⁴⁴ Ld. alább, 204. Az 1830-as és 1840-es évek röpiratirodalmára és az országgyűlési viták sajtó-visszhangjára ld. *Csetényi Imre*: Adatok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez (Bp. 1928) c. tanulmányát.

⁴⁵ OL R 99, Stuller Ferenc és Bodon Ábrahám Országgyűlési Tudósításai, 1840. március 27-i 79. sz., április 3-i 81. sz. és április 3-i 82. sz.

⁴⁶ A héber betűkkel írt jiddis helyett. Tök község iratai között (Pest megyei levéltár), amelyet huszonöt évvel ezelőtt rendeztem, több ilyen jiddis nyugta van az 1830-as évekből.

zsidókra. A javaslat ellenzői különböző, olykor egymással homlokegyenest szemben álló érveket sorakoztattak fel, egyesek az emancipációnak még a gondolatát is elvetették, mások a teljes és tökéletes polgárosítás nevében utasították vissza az indítványozott kerülőutat (tehát azt, hogy általános törvény helyett kivételes kedvezésben részesüljenek a tehetősebb városi zsidók), ismét mások az egyenjogúsítást akkorra kívánták halasztani, amikor a zsidók lemondanak nemzeti szokásaikról stb.⁴⁷ A követi tábla másik vitájában a nem nemesek megyén belül gyakorolt (illetve ezután gyakorlandó) jogairól az emancipáció hívei már csak tucatnyian maradtak: a zsidók városi polgárjogát támogató huszonehat megye közül, 1843 őszén tizenkettő, 1844 elején pedig tizenhárom szavazott a zsidók megyei jogai mellett.⁴⁸ A „kerülőutat visszautasító” követek közül egy sem állt a zsidók megyei jogai mellé. Végül 1844 szeptemberében a Karok és Rendek közfelkiáltással eltörrendőnek nyilvánították a türelmi adót és a negyvenhat magyarországi megye közül harminchét szavazott a bányavárosi letelepedési tilalom és a foglalkozási korlátozások megszüntetésére.

Az alsótáblán 1844. szeptember 27-én elfogadott törvényjavaslat huszonegy paragrafusból állt: öt a zsidók helyzetének javítására volt hivatott, tizenöt a vallási intézmények újjászervezését írta elő (külön bíróságok eltörlése, rabbi- és tanítóképzés, iskolázás, a hitközségek által választandó Országos Bizottság alakítása stb.) az asszimiláció gyorsítása érdekében, végül a zárócikkely a régebbi törvények hatályon kívül helyezését mondta ki.⁴⁹

Mint ennek az országgyűlésnek annyi más fontosnál fontosabb terve (városi reform, büntetőtörvénykönyv, börtönreform, a választási kilengések megakadályozása, a katonai ellátás átszervezése, évenkénti országgyűlés stb.), a zsidókról szóló törvényjavaslat is megbukott. Az üzenetváltás a két Tábla között 1844 szeptember végétől november közepéig, az országgyűlés végéig tartott. A főrendek az eredeti javaslatból lefaragták az oktatásra, a bíraskodásra és a zsidó közösség belső szervezetére vonatkozó 15 paragrafust, azon a reformkori országgyűlések törekvéseit minden vonalon bénító elvi alapon, hogy a tárgy a végrehajtó hatalom jogkörébe tartozik. A türelmi adó eltörlésén és az általános lakhatási jogon kívül az így lerövidített felirat két gazdasági szempontból jelentős újítást terjesztett fel királyi jóváhagyásra: (I) megengedte volna a zsidóknak a nemesi birtok bérlését és a jobbágyi vagy polgári birtok tulajdonát; (II) megszüntette volna a keresztyéneket alkalmazásának tilalmát a zsidó ipari és kereskedelmi vállalkozásokban. A másik törvénytervezet a zsidók bevándorlására vonatkozott. A téma már az előző országgyűlésen felmerült, ugyanis a politikai osztály a bevándorlás szabályozását az emancipációs intézkedések nélkülözhetetlen kiegészítésének tekintette. Az 1844 novemberében elfogadott felirat két vonatkozásban figyelemre méltó: egyfelől a zsidók honosítási lehetőségének kimondásával a még ki nem mondott, de előrelátható emancipáció elvi alapjára helyezkedik; másfelől azzal, hogy a bevándorlást magas vagyoni cenzushoz köti (a rendek eredetileg általános 5000 forintos határt javasoltak, de elfogadták a főrendek módosítását, amely a „művészekből” és kisiparosoktól 2000, a kereskedelmi és egyéb vállalkozóktól

⁴⁷ Magyarország Közgyűlésének Naplója a Tekintetes Karoknál és Rendeknél (Pozsony), 1843–1844, II. köt., 1844. Február 9., 10. és 12-i országos ülések, 304–344. Ld. a 2. sz. mellékletet (Az 1843–44-i országgyűlés szavazatai).

⁴⁸ Ld. a 2. sz. mellékletet.

⁴⁹ A törvénytervezet szövegét ld. *Kovács*, VI, 123–126.

10 000 forint értékű vagyon kimutatását követeli meg), implicite elismeri, hogy az ország egyik kritikus gazdasági problémáját, a tökehiányt, legegyszerűbben gazdag zsidók bevándorlásával lehetne megoldani.⁵⁰ Brutálisan megfogalmazva, a magyar politikai osztály békés körülményeket, szabad ipari és kereskedelmi lehetőségeket és asszimilációt ajánl fel tehetős külföldi (elsősorban lengyel) zsidóknak, azaz bizonyos jogokat, amelyekkel a magyar nemesség bőven és szabadon rendelkezik, az országban hiányzó tőkéért és vállalkozói képességért. Ugyanakkor gátat akar emelni a már nem nélkülözhetetlen és az asszimilációra alkalmatlannak tekintett szegény zsidók beáramlása elé.

A két feliratot a király visszavetette, törvény nem lett belőlük. A kormány politikáját az a meggyőződés vezérelte, hogy Magyarország gazdasági megerősödése, társadalmi és intézményes reformja, az 1711–1723 között kidolgozott és 1790 után rekonfirmált „történelmi kiegyezés”, azaz az osztrák–magyar viszony revízióját elkerülhetetlenné teszi. Az emancipáció felé mutató intézkedések fékezése így illeszkedett a kormány általános konzervatív politikájába. A problémát Bécs számára nem a vallás, hanem a zsidó tőke gazdaságfejlesztő szerepe jelentette. Kétévi gondolkodási idő után a kormány mégis elszánta magát a türelmi adó eltörlésére (pontosabban végleges elengedésére, 1 200 000 forint lefizetése fejében), nyilván abból az elvből kiindulva, hogy egy olyan adót, amelyet a végrehajtó hatalom vezetett be 1698-ban, százötven év múltán is csak ez a hatalom szüntethet meg saját elhatározásából.

Az emancipációs küzdelem 1839/40-ben érte el csúcspontját. A következő országgyűlésen a lendület már érezhetően lehanyatlott. Klauzál szerint „ennek az oka alkalmasint az, hogy kik a polgárosítást általánosan pártolák, látván annak kivihetőségét, létrehozásától megijedtek, visszaléptek”.⁵¹

A politikai osztály többsége átfogalmazta álláspontját, és üzletet ajánlott: a zsidók megkapják az egyenjogúságot, ha alkalmazkodnak a környező társadalomhoz, felveszik a magyar nyelvet, lemondanak sajátos szokásaikról, és megreformálják vallásukat. Az új gondolat a jobboldaltól származott. Győr megye kisebbségben maradt kormánypárti követe 1839. október 7-én, az első emancipációs vita egyik országos ülésén kijelentette, hogy amíg a zsidók nem érnek el egy magasabb kulturális és erkölcsi szintet, míg életmódjukat és szokásaikat nem igazítják a nemzethez, míg a kereskedelem mellett nem foglalkoznak mezőgazdasági munkákkal is, addig választói nem kívánják megadni nekik a polgárjogot.⁵² Nem egészen öt év múlva Kossuth fejtett ki a győri felszólalástól hangnemében és céljában természetesen eltérő, de az emancipációs sorrendet illetően elég közelálló álláspontot. A Pesti Hírlap 1844. május 5-i számában (tehát a második országgyűlési emancipációs vita idején) jelentette meg a sokszor, de nem mindig teljes egészében idézett cikkét az emancipációs kérdés megoldásáról.

A cikk első része a Magyarországon immár ötvenéves múltra visszatekintő liberális elvek ragyogóan tömör megfogalmazása: „Ami minket illet, mi hisszük és valljuk, 1. hogy pusztán hitkülönbség miatt, pusztán azért, mivel valaki a nagy világegyetem istenét más templomban imádjá, mint mi, polgári jogokból kizárni, isten törvényével, igazsággal, politikával ellenkezik; 2. hisszük és valljuk, hogy a zsidó emancipációnak két ága van,

⁵⁰ Kovács, VI, 215–216. és 398–400.

⁵¹ Kovács, II, 554.

⁵² 1839dik Esztendei Magyarország Közyűléseinek Jegyző Könyve (Pozsony, 1839–40.).

politikai és szociális. Amaz egészen a törvényhozó hatalmától függ. Ez csak annyiban, amennyiben a szociális egybeolvadásnak törvényes határait el kell hártani, hogy a társadalmi emancipáció lassú menete bekövetkezhesék. És így 3. hisszük és valljuk, hogy a politikai emancipáció a kérdést be nem végzendi ugyan, de annak ideje elkövetkezett, s hisszük, 4. hogy minden ok, mi a zsidók állítólagos erkölcstelenségéből ellenhozatik, erőtlen, gyöngé, szeretetlen. Eddig meggy véleményünk, midőn azon szempontból indulunk, hogy a zsidóságot hazánkban nem másnak, mint honunk összes lakosai olyan töredékének kell tekinteni, mely a többiektől csak vallásos hitben különbözik.”

De miután ezeket az elveket leszögezte, Kossuth a cikk gyakorlati, programmatikus részében élesen elkanyarodik a feltétel nélküli emancipáció hagyományától: „... De Mózes nemcsak vallásalkotó volt, hanem polgári törvényhozó is. A zsidókat tehát nem lehet emancipálni, mert vallásuk politikai institúció, theokratiai alapokra fektetve, mely a fennálló országglási rendszerrel politikai egybehangzásba nem hozható... Igenis nézzünk magunk körül és sajnálkozva kell megvallanunk, hogy a zsidó emancipáció iránti rokonszenv 1840 óta folytonosan fogyatékban van, szükség tehát, hogy a lelkesebb zsidók ezen rokonszenv fogyatékának ürügyeit, mennyire tőlük függ, elhárítani igyekezzenek. Ha moráljukat gyanúsítja valaki, megilleti őket a nemes indignáció büszke szava, mely komolyan visszautasítja a rágalmakat, mert erkölcstanjuk éppoly tiszta, mint akárkié; de ha az vettetik ellenük, hogy vallásuk nemcsak vallás, hanem politikai organizmus is, hogy a theokráciának polgári érvényességet adni nem lehet, hogy ők nemcsak külön vallásos felekezet, hanem külön nép is, akkor valóban ezen ellenvetés megérdemli, hogy ha balvéleményen alapszik, jóakaratólag felvilágosíttassék, ha pedig valamivel több, mint balvélemény, helyes reformokkal elháríttassék.”⁵³

Kossuth szenvedélyesen kívánta a zsidók bevételeit a magyar (nyelvileg és politikailag magyar) nemzet körébe. Azt kérte tőlük, tegyék félre főzési szabályait, hogy együtt étkezessenek mindenki mással, olvadjanak vegyes házasságok révén a társadalomba, beszéljenek magyarul otthon és a zsinagógában, és ha így bizonyítékát adják asszimilációs szándékuknak, az egyenjogúságot a törvény ki fogja mondani. Négy hónappal a cikk megjelenése után Lónyay Gábor, Kossuth közeli barátja, Zemplén követe, a törvényjavaslat vitáján az emancipáció elhalasztása mellett szólalt fel. Beszéde azért érdekes, mert a magyar liberálisoknál szokatlan szellemben fogant. Demokratikus nyelvre fordítja le a történelmi antijudaizmust, s ennyiben a modern, antiszemitizmus egyik változatát vetíti előre: „Én a Népfelzabadítást lelkem mélyéből óhajtom, mert a nép barátja vagyok; midőn ezt mondom, különösnek látszhatik sokak előtt, hogy a' zsidók emancipatióját, kik pedig szinte a nép közt' s a' népben bennfoglaltatnak – nem akarom. A' Statusban a születési vagy pénzaristocrazia e' veszedelmesb? nem kívánom most vizsgálni, én az utóbbit is veszedelmesnek 's káros befolyásúnak tartván, ennek se lehetek barátja. Ki a' népnek barátja, az az aristocrazia egy nemét se pártolhatja.”

⁵³ Pesti Hírlap, 349. sz.; *Venetianer*, 151–152. *Szabad György*: Kossuth politikai pályája (Bp., 1977) c. művében csak a cikk első részét idézi. Kossuthnál persze szó sem volt zsidóellenességről. A Pesti Hírlap 1844. március 14-i száma például a következőképpen kommentálja az országgyűlési vitát a zsidókról: „Volna csak széles e' világon olly hatalmas zsidó-védő nemzet, mint a' protestansokra nézve volt az angol, 's a' hollandi hős Ruyterével, az angol puskapor 's hollandi arany kétségkívül tudna ezek számára is sympathiát gerjeszteni, de e' szegény nép, melly a nemzetek gunya alatt fekszik, mellynek, hogy sorsát elviselje 's kétségbe ne essék, rendkívüli lelki erővel kell birnia!!!”

Ezután Lónyay a Kossuth által is említett érveket adja elő: államot alkotnak az államban, nincs bebizonyítva, hogy vallásuk összefér az állam céljaival, saját bíráik ítélkeznek felettük saját törvényeik szerint. A beszéd utolsó részének, amely a zsidó-ellenesség évszázados nyelvén mondja el Zemplén megye utasítását, már nincs sok köze Kossuth asszimilációs türelmetlenségéhez: „És végre az a' kérdés: ideje e, 's hasznos é most mielőtt a' nép emancipáltatnék, őket felszabadítani? Mert az előttem különös, és mindenesetre jellemző, hogy ezen néposztály ott szeret lakni, hol a nép még bilincs alatt nyög, 's oda hol általános polgári szabadság van, nem húzódik. Állításom bizonyítására hivatkozom Magyar- és Lengyel Országra, és a Keleti tartományokra. Miből azt következtethetni, hogy könnyedén, munkátlan, és elnyomott 's tudatlan nép parányi erejének sorvasztásából tudja 's akarja gazdagságát növelni. És ezért legkedveltebb foglalatossága a' Zsidónak a kortsmárosság és schacher kereskedés, ő egyéb polgári életmódokat, kivéven némely mesterségeket s általában a' kereskedést nem kedvell. Megyém az kívánja, hogy a kortsmák haszonbérletétől törvény által tiltassanak el. E' rendszabály ugyan különösnek és felette szigorúnak fog látszani, — de ki a' népet szereti, meg kívánja azt óvni a' zsidók ezer ármányai ellen; — és míg tutelatus alatt tartjuk e' népet, ez kötelességünk is. Tudják, kik oly vidéken laknak, hol minden kortsma zsidó kézen van, milly veszedelmére vannak a' népnek a' zsidó kortsmárosok, miként tudják őket ezerféle képen bebonyolítani — szüntelenül kezökben tartván az édes mérget, mint Hébe istennő az olympi nektárt.”⁵⁴

A másnapi vitán, ifj. Pázmándy Dénes példás tömörséggel fogalmazta meg a megfordított sorrend elvét: „En ameddig a zsidóság külön szektát képez a statusban, polgári jogokkal felruházni őket nem kívánom.”⁵⁵

Azok a kevesek, akik mindvégig tartják magukat az alkumentes és azonnali emancipáció elvéhez, keserűen állapítják meg, hogy az ügy elveszett. Bezerédj Istvánt felháborítja az emancipáció újstílusú ellenfeleinek kétszínűsége: „Azt is mondják némelyek, hogy az emancipatiót elvben pártolják, de annak applicatiójánál ellenkezőképp cselekszenek. Az

⁵⁴ Felszólalás az 1844. szeptember 6-i kerületi ülésen. OL P458 2. cs. — A csomó címe: „1832/6ki és 1839/40ki Ország Gyűlésen tartott Beszédeim, öszveszedtem 1841ben.” Lónyay tévesen 1839. szeptember 6-i dátummal jelöli a beszédet (tehát a csomót nem 1841-ben állította össze.) A Kovács által kiadott szöveg (VI, 6–8.) némileg eltér a Lónyay által megőrzött vagy rekonstruált szövegtől. A beszédhez Lónyai mellékletet csatolt, amely felsorolja a teendő intézkedéseket:

1. Izraeliták országos közgyűlekezete hívassék öszve, — mellyben határozzanak — a keresztényekkel házasodhatásukról, azokkali érintkezéseikről, viszonyaikról, vallásuk lényegéhez nem tartozó, régi szokásaik módosításáról.
2. Az Izraeliták az Ország fővárosában, Pesten tanítókat képző intézetet tartoznak felállítani.
3. Rabbiknak az Izraelita községekben, tanítóknak a fentálló iskolákban csak benszülöttek 's magyar nyelvben jártas egyének alkalmaztathassanak.
4. Létező és felállítandó iskoláikban a tanítási nyelv magyar leend.
5. Oly helyeken, hol tulajdon iskoláik nintsenek, minden Izraelita gyermekeit a helybeli iskolába járatni köteles.
6. Az Izraeliták önyügyekbeni bíraskodása eltöröltetik. Külön bíráik megszüntetnek. Kivéven házassági viszonyaikat, minden tekintetben a rendes bíróságok alá rendeltetnek.
7. A' kortsmákban szeszes italok kimérésétől tiltassanak el.

Az első hat intézkedés szerepel a követek által 1844. szeptember 27-én elfogadott törvényjavaslatban (Kovács, VI, 123–126.), amelyet azután a főrendek visszautasítottak. A hetedik pont Zemplén megye utasításából származik.

⁵⁵ Kovács, VI, 14.

ilyen pártolás gúnyja az igazságnak, mert megismerik a zsidók igazságos ügyét, de nem tartják érdemesnek, hogy sorsuk javítására valami keveset tegyenek. Ezek előbb kívánják, hogy hozzánk simuljanak, velünk egyesüljenek. Ugyan juthat-e eszébe a páriának a braminnal asszimilálódni?”⁵⁶

A megalkuvásra képtelen, hajthatatlanul gerinces Beöthy Ödön most is kitart meggyőződése mellett, akár tetszik a taktikusoknak és közönségüknek, akár nem: „Meggyőződtem, hogy e tárgyban segíteni nincs kedve. Igazat mondott Tolna megye követe, hogy itt eszmecsere forog fenn, midőn azt mondják, hogy a zsidókat nem lehet a nép előtt emancipálni. Mit akarunk mi tenni? Azt, hogy azon 240 000 ember, ki vallásához híven, történeti emlékeit szívében hordva, annyit túrt, annyit szenvedett, a földnek minden részén polyvaként szétszórva üzi létét, azon állapotba helyeztessék, melyben él e honnak többi kiváltságtalan lakosa.

Engem e néphez a pietásnak egy neme vonz, látván a szilárdságot, melylyel e nép magát fenntartja. Mert ha állhatatosság, jellem tiszteletet érdemel, úgy a zsidó népet tisztelni kell. Sok századok szenvedései egybefűzék e népet, s összetartásra oktatták – erénye, mi bennünk nincs, s mi ezért készek vagyunk bűnül számítani be.”

Néhány mondattal később a teljes asszimilációt, más szóval áttérést ajánlók és igénylők ellen az erkölcsre hivatkozik:

„Azt vetik e népnek szemére: miért nem simul a keresztény valláshoz, hogy a házasság nem viszonyos, hogy százados ereklyéitől nem búcsúzik. Ez más szóval annyit jelent, hogy míg valaki lelkiismeretét híven megtartja, vallásához szentül ragaszkodik, nem lehet őt polgárosítani. E század homlokán felvilágosodás, türelem, emberiség szavai fénylenek; vajon, hogy lehet ezekkel a mondatokkal megegyeztetni? ... Képességét tagadják a zsidónak, a miért őt jogokban részesíteni nem lehet azért, mert erkölcstelen. S íme, hogy fogyatkozásai, vétkei eltűnjenek, nem kell egyéb, csak hogy keresztet vessen magára. Kérdem én, ha a mostani állapotban nem bír képességgel, egy szertartás őt újra teremti-e?”⁵⁷

Sok értelme nem volt az előzetes vallási reformhoz és társadalmi asszimilációhoz kötni az egyenjogúsítást. Elsősorban azért, és ezt hangsúlyozták a liberális baloldal nevében Beöthy, Bezerédj, Klauzál és Vukovics, mert az emancipáció a törvényhozó szabadon elhatározott tette. Feltételeket szabni egyet jelent a rejtett kényszerrel, azaz lényegétől fosztani meg a felszabadító intézkedést. Másfelől azért, mert a hatalomnak amúgy sem áll módjában az emberek vallásos meggyőződését ide vagy oda hajlítani, legalábbis ezt bizonyítják a vallási üldözés századai, lettek légyen az áldozatok katolikusok, zsidók vagy protestánsok. Végül ebben az esetben semmi szükség nem volt kényszerre, miután 1820 és 1848 között a magyarországi zsidóság tekintélyes hányada

⁵⁶ Kovács, VI, 13.

⁵⁷ Uo., 16. és 7. – Eötvös 1840-i megfogalmazása ugyanerről a témáról a következő (i. m. 268.): „Vajon azok, kik a zsidókat nemzeti romlottságuk miatt minden jogtól megfosztanák, elfelejtik-e, hogy a zsidónak csak keresztelés szükséges, hogy mindezen jogokban részesüljön; hogy csak egy alávalóság kell, csak egy tettetéssel több s hogy az, ki Mózes vallását meggyőződése ellen elhagyá, mihelyt vallástalanná lett – azaz: az országnak erkölcsiségére nézve egy biztosítással kevesebbet ad – körünkben felvétetik, s vajon hol ez létezik, hol az apostasia minden polgári jognak elnyerésére biztos utat nyit, lehet-e jó lelkiismerettel a zsidó erénytelenségét felhozni polgárosítása ellen?”

(feltehetően többsége, de pontos adataink nincsenek) spontánul a vallási reformot és a magyar nemzettel való azonosulást választotta.⁵⁸

A magyarországi zsidóság, hasonlóan a németországihoz, a 19. század első felében fokozatosan átalakult. A hagyományhű rabbik⁵⁹ és a talmudiskolák befolyása az 1820-as évektől kezdve érezhetően csökken, részint a vallásreformot sürgető rabbik, így a pesti Schwab Löw vagy a nagykanizsai, majd pápai Löw Lipót működésének, részint az úri, illetve értelmiségi társadalom vonzásának eredményeként, amely társadalom most már nemcsak az áttérteket, hanem a „művelt” és vallási hovatartozásának jegyeitől megvált zsidókat is kész volt befogadni.⁶⁰

A pesti hitközség meghívására 1839 novemberében értekezletre ültek össze az egész ország zsidóságának küldöttei (megyéenként kettő), és megalakították a „Magyarország és hozzákapcsolt részekbeli izraeliták” tizenkétfelős képviselőtestületét. A magyar zsidóságnak ez az első központi testülete a vallási reform, a nemzeti integráció és, ennek megfelelően az emancipáció híveiből állt. 1840 januárjában a Képviselőtestület kérvényt intézett az országgyűléshez az egyenjogúsításért. 1843 végén ismét az országgyűléshez fordult, majd 1847 szeptemberében körlevélben hívta fel a hitközségeket, hogy a megyékben igyekezzenek kedvező utasításokat szerezni.⁶¹

A magyarosodási mozgalom óriási lendülettel folyik a forradalom előtti utolsó évtizedben. A zsidó iskolákban bevezetik a magyar nyelvet, a magyar nyelvű prédikáció néhány év alatt az istentisztelet megszokott elemévé válik.⁶² 1844-ben megalakul a „Honi izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület”. Heilprin Mihály miskolci könyvkereskedő, aki 1842-ben vándorolt be Lengyelországból, négy évvel érkezése után magyarul ír verset „Zsidó kördal” címmel, amelyben arra buzdítja hitsorsosait, hogy álljanak a magyar liberális hazafiság ügye mellé, s ugyanakkor maradjanak hívek a zsidósághoz. Bezerédj István megőrizte a családi iratok között a vers egy kézzel írott példányát.⁶³

Különböző kezdeményezések történnek országszerte, hogy véget vessenek az örökös vádnak, mely szerint kihúzzák magukat a fárasztó munkák alól, és csak keres-

⁵⁸ Az, hogy a zsidóság 1848–49-ben a magyar ügygel azonosította magát, s hogy zsidók tömegesen jelentkeztek a hadseregbe, jogossá teszi a feltételezést, hogy a reformista mozgalom többségben volt. Ld. *Bernstein Béla: A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók.* – Bp., 1939, 271.

⁵⁹ A 19. század első felének irodalmilag tevékeny konzervatív rabbijait említi *Kecskeméti Ármin*, II, 227–228.

⁶⁰ *Pulszky* említi (Életem és korom, I, 73.), hogy az 1830-as években az eperjesi Kaszinóban az urak, köztük az alispán, együtt kártyáztak az asszimilált, de nem kitért zsidókkal. Nagybátyja, a régész Fejérvári Gábor (1795 előtt az eperjes-girálti páholy tagja) 1833-ban meghívta Holländer Leót, egy gazdag kereskedő fiát, hogy kísérje el őket olaszországi útjukra. Holländer 1848/49-ben őrnagyi rangban élelmiszerbiztos volt. (*Bernstein*, 217.)

⁶¹ Vö. *Bernstein*, i. m. 11–22.

⁶² Magyar nyelven prédikáció először 1818-ban jelent meg, de a magyarosító program irodalma csak az 1840-es években indul meg. (Vö. *Venetianer*, 123. és 137.)

⁶³ *Gustav Pollak* egyébként kiválóan dokumentált Michael Heilprin and his Sons (Cambridge, US, 1922) c. művében nem említi ezt a verset. Bezerédj példánya az Országos Levéltárban van (P 53, 31. cs.).

kedéssel foglalkoznak. Ezért alakul meg például 1842-ben „A nehéz kézműveket és a földművelést az izraeliták közt terjesztő pesti egylet”.⁶⁴

A zsidó reformmozgalom tömör programját Löw Lipót hirdette meg a Pesti Hírlapban, 1847-ben. Arra szólította fel az ország rabbijait, hogy írjanak alá egy nyilatkozatot, amelynek kulcsmondata így hangzik: „Magyarországot valóságos és egyedüli hazánknak elismervén, azon leszünk, hogy irántai szeretetet s nemzetiségeérti buzgalmat becsepegtessük híveink szívébe.” Vallási vonalon azt javasolja, hogy nyilvánítsanak „elavultnak és érvénytelennek” mindent, ami „casuisticai munkáinkban” meg nem egyezik a mondott programmal.⁶⁵ Érdemes összevetni ezeket a sorokat. Haller, több mint ötven évvel azelőtt megfogalmazott kívánságával: „Váljanak a zsidók művelté, könnyítessenek meg számukra a tanulmányok, érezzék azt, hogy emberként, hogy az ország lakosaként bánnak velük, érezzék azt, hogy Magyarországon hazájuk van.”⁶⁶

Mint Németországban, sem a bizonyosan és rövidesen megvalósuló egyenjogúság perspektívája,⁶⁷ sem a zsidó közösség vallásreform révén lehetséges nemzeti integrálódása, sem pedig a szellemi és politikai elit rokonszenve a magyarrá váló zsidóság iránt nem gátolta meg az áttéréseket. Hogy csak a legtöbb port felkavart esetet említsük, Ballagi Mór, az emancipáció érdekében írt egyik legolvasottabb röpirat szerzője, mint nyelvész az Akadémiának 1840-től levelező tagja, 1844-ben áttért az evangélikus vallásra. Másrészt, akárcsak Lengyel- és Oroszországban, a zsidó közösség jelentékeny része, főként, de nemcsak az északkeleti megyékben, visszautasította mind az asszimilációt, mind a vallásreformot.⁶⁸ Az ortodox zsidók makacs elzárkózása kedvelt témája volt az emancipáció ellenfeleinek, de nem befolyásolta döntő módon az egyes álláspontokat, amelyek fontosabb elvi, gazdasági és politikai szempontoktól fügtek.

Mint fentebb említettük, az emancipációért folyó küzdelem 1840 táján megtorpant, s hiába vetette latba minden erejét a liberális baloldal néhány kiemelkedő vezetője, a politikai osztály zöme ezentúl nem tágitott az óvatos, apróléptű haladás kétes taktikájától.

Az új taktika hívei a hagyományos köznépi ellenszenvre és előítéletekre hivatkoztak, amelyek szerint a zsidók erkölcstelenek, gyűlölik a keresztényeket, uzsoráskodnak, elszegényítik a parasztságot, furcsa vallást követnek stb.

A birtokos nemesség, mindeddig nem sokat törődött az alsóbb osztályok ilyen jellegű nézeteivel, most viszont a politikai viták során egyre sűrűbben hangzik el, hogy az emancipáció azért lehetetlen, vagy legalábbis elhalasztandó, mert a lakosság antiszemitának feltételezett többségében ellenérzést váltana ki. Valójában az antiszemitizmus magának a nemességnek a körében terjedt, valószínűleg azért, mert megijedt a zsidó tőke

⁶⁴ A Pesti Hírlap 1843. február 9-i száma az egylet megalakulását azzal üdvözli, hogy a jókor megalakult társaságnak sikereket kíván s reméli, hogy hamarosan és sikeresen eljut feladata második részéhez, hogy megszerettese a mezőgazdaságot a zsidókkal.

⁶⁵ Pesti Hírlap, 1847. június 22.

⁶⁶ A 27. sz. jegyzetben idézett Planum latin szövege: „Excolantur Judaei, adminicula eruditionis eisdem faciuntur, sentiant se tractari ut homines, ut Regni incolae, sentiant se in Hungaria habere Patriam.”

⁶⁷ Ld. például *Friedmann S. Gyula* cikkét a Pesti Hírlap 1847. június 4-i számában.

⁶⁸ A pozsonyi ortodox zsidóknak a Helytartótanácsához intézett beadványát, amelyben hatósági fellépést kérnek a reformátorok ellen, Klauzál is említi. (*Kovács*, VI, 9.)

dinamizmusától, attól, hogy ha az egyenjogúság megvalósul, a tőke ingatlanba is befektethető lesz, és ezzel végleg tönkretelheti az eladósodott földesurakat. A földek zsidó kézre kerülésének rémképét már az 1820-as években is emlegették,⁶⁹ de akkor az ilyen megjegyzések nem tűntek megalapozottnak. Az 1840-es váltótörvénykönyv és az ősiség küszöbön álló eltörlése lényegesen megváltoztatta a helyzetet: az elszegényedett nemések birtokvesztése most már nem hipotétikus, távoli veszélynek tűnt, hanem elkerülhetetlen és hamarosan bekövetkezendő ténynek.

Ez a háttérre annak, hogy míg 1839-ben Dessewffy Aurél, a konzervatívok vezére „zsidó hazánkfiai”-ról beszélt, s 1843/44-ben még az emancipáció ellenfelei is mérték-tartó hangon beszéltek, a régi rendszer utolsó országgyűlésén nyugtalanítóan vad kifejezések hangzottak el. 1848. január 28-án Kende Zsigmond, Szatmár megye ultra-reakciós követe érthető megdöbbenést keltett, amikor kijelentette: „... ki kell mondanunk, hogy a belföldi zsidókat csak azért tőrjük, mert nem deportáltathatjuk. Nekem ugyan az lett volna kívánságom, hogy deportáltassanak...”⁷⁰

A nemességen belül 1840 után egyre érezhetőbb hangulatváltozás vezetett valószínűleg Kossuthot 1844-es állásfoglalásához. Az alig egy évvel azelőtt, a házi adó ügyében elszenvedett választási kudarcból megtanulta, hogy veszélyes olyan célokot kitűzni, amelyek ellen a kormányhű jobboldal kortesei könnyűszerrel szíthatták fel a kisnemesek dühét. Azzal, hogy visszajára fordította a felelősséget, és a zsidóságra rótta a kezdeményezés kötelességét (azzal az optimista feltételezéssel, hogy a spontán integrációt nehézség nélkül lesz lehetséges törvénnyel szentesíteni), Kossuth elkerülhetőnek vélte mind az újabb kudarcot, mind az antiszemita incidenseket a választási kampány során. A reformista zsidóság vezetői és a baloldal között egyre szorosabbá váló kapcsolatok⁷¹ hálás témát nyújtottak volna a jobboldali demagógiának, ha a liberális párt programjában az egyenjogúsítás az elsődleges célkitűzések közt kap helyet. Nem kapott. Pest megye 1847 szeptemberében elfogadott és országos mintának szánt utasítása hallgat a kérdéstről.⁷² A baloldal túlzott óvatossága arra a szinte hihetetlen eredményre vezetett, hogy az áprilisi törvények nem mondták ki a zsidók emancipációját. A féltucatnyi városban amúgy is

⁶⁹ Borsiczky István írja Ragályi Tamásnak, Borsod követének 1827. január 3-án azokkal a hírekkel kapcsolatosan, hogy az országgyűlés törvényt alkotna a devalvációról: „Adja a Magyarok Istene, hogy rossz jövődőlő legyek, de ezt a Nagy Urak nagyon rebesgetik és azt mondják, hogy ennek csak azért is meg kell állapítani, akár nem igazságos, mert ha ellenkező történe, a Nagy Birtokosok helyet uzorázó Zsidók foglalják el a Nagy Dominiumokat és a régi Familiák egészen elvesznének, így tehát ezen Hazánknak oszlopai, bitanglásaikat törvényes szabadságunknak elvesztésével akarják velünk megfizettetni.”

⁷⁰ Magyarország (1847–48) Közgyűlésének Naplója a Tekintetes Karoknál és Rendeknél (Pozsony, 1848), 138. Több követ tiltakozott a kirohanás ellen, így Lónyay Gábor „... mit Szathmár megye érdemes követe a deportációról mondott, inkább csak tréfának veszem, mint komoly kijelentésnek”. (Uo.)

⁷¹ Varga János hamarosan közzéteszi kutatásainak eredményeit a zsidó hitközségek hozzájárulásáról a liberálisok választási költségeihez. Palóczy 1843-ban mint közismert tényre hivatkozott erre az emancipáció érdekében: „Adjunk hát nekik szavazatot, ha nem szégyenljük, hogy a tisztújítás most is az ő pénzökön esik meg.” Kovács, II, 358.

⁷² Több megye persze utasításba adta a zsidók egyenjogúsítását, így például Zemplén (1847-ben, 1836 után először, Zemplénben a baloldal győzött) és Ugocsa (Pesti Hírlap, 1847. szeptember 24. és október 19.)

gyorsan megfékezett antiszemita kilengéseket⁷³ a liberális kormány nem vette volna komolyan, ha a nemesség nagy része a zsidóság polgárosítását támogatta volna.

Csalódása ellenére a zsidóság egyértelműen és tevőlegesen az új magyar rendszer mellé állott. Néhány nappal az összeomlás előtt, a Szegedre menekült országgyűlés végre megszavazta „a mózeshű lakosok” teljes egyenjogúságát.⁷⁴ A törvény szövegét hárman írták alá: Palóczy László, a képviselőház korelnöke, Szemere Bertalan belügyminiszter és Kossuth Lajos, Kormányzó. 1844-ben Palóczy és Szemere, Borsod megye követei, az emancipáció mellett szavaztak.

MELLÉKLETEK

1. Térkép a zsidó népesség elhelyezkedéséről
2. Az 1843/44-i országgyűlés szavazatai a zsidók ügyében.

1.

MEGJEGYZÉSEK A TÉRKÉPHEZ

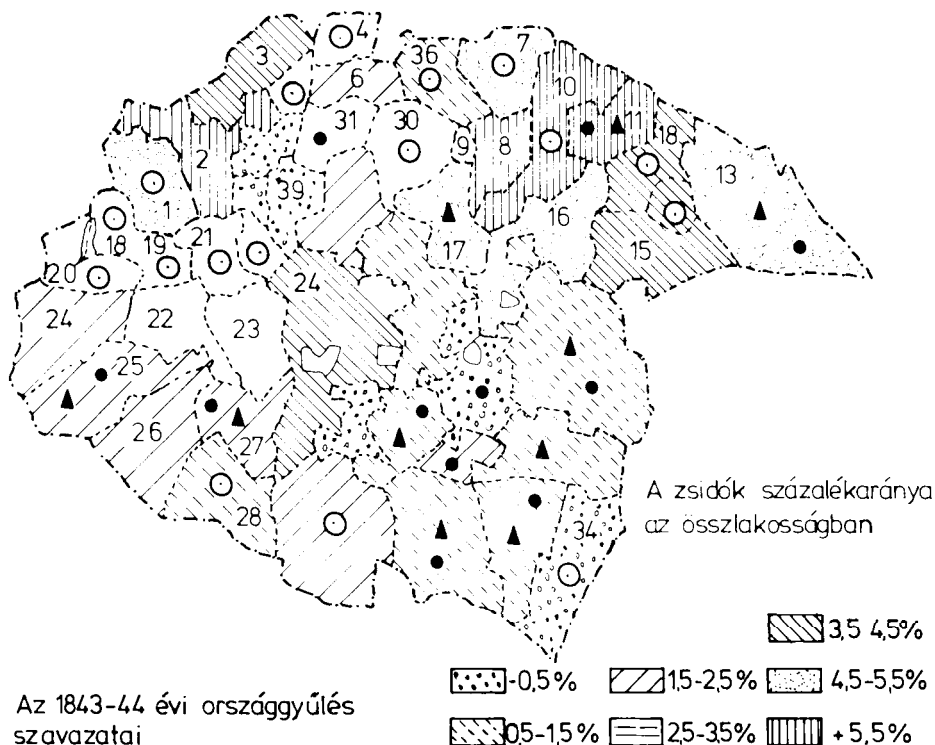
A térkép Fényes Elek 1842-ben publikált adatai alapján készült, tehát még nem mutatja az 1840 : XXIX. tc. után meggyorsuló városba költözést. Az esetleges pontatlanságok ellenére világosan kirajzolódik a bevándorlók eredete. A Morvaországgal határos zóna hat megyéjében Pozsonyban (1), Nyitrában (2), Trencsénben (3), Árvában (4), Túrócban (5) és Liptóban (6) a zsidók átlagos százalékaránya 4,28, szemben az országos 2,4%-kal. A tizenegy északkeleti megyében: Sárosban (7), Abaujban (8), Tolnában (9), Zemplénben (10), Ungban (11), Beregben (12), Máramarosban (13), Ugocsában (14), Szatmárban (15), Szabolcsban (16) és Borsodban (17) az átlag 4,8%. A Dunántúl északi felében Mosonban (18), Győrben (19), Sopronban (20), Komáromban (21), Veszprémben (22) és Fejérben (23) az átlag 3,14%, szemben a dél-dunántúli megyékkel, Vassal (24), Zalával (25), Somogyval (26), Tolnával (27) és Baranyával (28), ahol az átlag csak 1,8%, s ez szintén a bevándorlási útiránnyal függ össze.

Pest megyében (29), ahol a százalékarány 4,09, a zsidóknak legalább háromnegyed része Pesten és Óbudán lakik.

A helyi korlátozások következtében hat megyében zsidók vagy egyáltalán nincsenek, vagy számuk jelentéktelen. Gömörben (30), nem telepedhettek le, és a négy bányavidéki megye Zólyom (31), Bars (32), Hont (33) és Krassó (34) a tilalmat viszonylag későn törölte el. Mivel a bányavárosi piacokat nem látogathatták, megtelepedésük ezen a vidéken gyakorlatilag lehetetlen volt, a Galíciával szomszédos Szepesben (35) a városi privilégiumok gátolták a bevándorlást. A békési, kivételesen alacsony százalékarány okát nem ismerem.

⁷³ Az incidensek akkor törtek ki, amikor az alsótábla a zsidók városi szavazójogáról tárgyalt. Kossuth tanácsára az országgyűlés 1848 márciusában valamennyi polgárjoggal kapcsolatos törvényben fenntartotta a „bevett vallások” kifejezést, hogy ne „okozza 20 000 zsidó lemeszárlását”. *Barta István*: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bp., 1951. – Kossuth Lajos „Összes Művei, XI. köt. 685. és 718.

⁷⁴ A törvényt 1849. július 28-án fogadta el az országgyűlés, ugyanazon a napon, mint a nemzetiségi törvényt. Ez volt a forradalmi törvényhozás utolsó előtti ülése. Augusztus 11-én az országgyűlés még egy utolsó alkalommal összeült, hogy elfogadja a kormány lemondását és felügessze működését. A törvény szövegét közölte *Bernstein*, i. m. 154–155. és *Beér János*: Az 1848–49. évi népképviselési országgyűlés. (Bp., 1954.)

Az 1843-44 évi országgyűlés
szavazatai

○ A zsidók városi polgárjoga ellen (1843 okt. 10.)

▲ Fejérváry javaslata mellett, a megyei választójog
kiterjesztéséért az egyébként kvalifikált zsidókra (1843 dec. 20.)

● Valamennyi nem nemesek által gyakorolt jognak
a zsidókra való kiterjesztése mellett (1844. szept. 7.)

1. ábra A zsidó népesség a negyvenhat magyarországi megyében

A térkép világosan mutatja, hogy nem volt összefüggés a zsidó népesség százalékaránya és az egyes megyék állásfoglalása között.

2.

Az 1843-44-i országgyűlés szavazatai a zsidók ügyében

1. 1843. október 10-i kerületi ülés (Kovács, II, 557)

A városi reform vitájának keretében az emancipáció hívei a városi polgárjogot meg kívánták adni a census követelményeit kielégítő, azaz megfelelő ingatlannal rendelkező vagy adót fizető zsidóknak.

- (I) oszlop a javaslat mellett
 (II) oszlop a javaslat ellen
 (III) oszlop x semmis szavazat (a megye két követe egymás szavazatát megsemmisíti)
 t = tartózkodik
 o = a szavazatot Kovács nem közli

2. 1844. február 9., 10. és 12-i országos ülés (OJK, 1843/44/II, 304 – 344.)

Az alsótábla működési szabályainak megfelelően a kerületi ülésen elfogadott tervezetnek jogi érvénye nem volt. A főrendeknek átküldendő üzenet szövegéről a döntést országos ülésen hozták meg, és a kerületi javaslat nem minden esetben ment keresztül. A zsidók városi polgárjoga 1844 februárjában került országos ülés elé. A Jegyzőkönyv csak a beszédeket tartalmazza, szavazatszámilást nem közöl, mivel a vitát az elnök lezárta, amint konstatálta a tárgyalt javaslat melletti vagy elleni többséget. Az országos ülésen mindig a javaslat ellenzői szólaltak fel teljes számban, hogy igazolják választóik előtt a kapott utasítások betartását.

- (I) oszlop a kerületi tervezet mellett
- (II) oszlop a kerületi tervezet elfogadása ellen:
  - a * jel azokra a felszólalásokra utal, amelyek a tervezetet „kerülőtű” jellege miatt utasítják vissza
- (III) oszlop x fenntartásokkal ugyan, de elfogadják a tervezetet
  - + utasításváltás (a kerületi ülésen a tervezet ellen, az országos ülésen a tervezet mellett)
  - utasításváltás (a kerületi ülésen a tervezet mellett, az országos ülésen a tervezet ellen)

3. 1844. április 24-i kerületi ülés (Kovács, IV, 455)

A főrendek viszont-üzenetükben a kérdés elhalasztását javasolták.

- (I) oszlop az előbbi üzenet megtartása mellett
  - (II) oszlop az elhalasztás mellett
  - (III) oszlop 0 a szavazatot Kovács nem közli
- Ezzel a szavazattal a zsidók polgárjoga lekerült a napirendről.

4. 1843. december 20-i kerületi ülés (Kovács, III, 361.)

A már letárgyalt megyei választójogi tervezet értelmében a jövedelmi vagy műveltségi cenzus követelményeinek megfelelő nem nemesek is bekerültek volna a választók közé, amennyiben valamely „bevett valláshoz” tartoztak. Fejérváry Miklós, Hont követe a vallási megszorítás elvetését javasolta, hogy így a Ház bebizonyítsa a Negyedik Rend előtt, hogy ugyanazokat az elveket alkalmazza a megyékre, mint a városokra.

- (I) oszlop Fejérváry módosító javaslata mellett
- (II) oszlop a módosítás ellen
- (III) oszlop tartózkodik
  - 0 a szavazatot Kovács nem közli

5. 1844. szeptember 7-i kerületi ülés (Kovács, VI, 21)

Az országgyűlés végén az alsótábla újabb törvényt akart hozni a zsidók helyzetéről. A türelmi adó eltörlését a Ház közfelkiáltással elfogadta. Első fogalmazásában a törvény 2-ik §-a kimondta volna a zsidók egyenjogúsítását az ország többi nem nemes lakosával. Ennek elvetése után a következő szöveg került szavazásra: „A zsidók az ország minden részeiben és vidékein, úgyszintre minden városaiban és azok minden részeiben megszorítás nélkül lakhatnak”, tehát a bányavárosokban is.

- (I) oszlop x a bányavárosi tilalom eltörlése mellett
  - + az első egyenjogúsítási javaslat mellett
- (II) oszlop a bányavárosi tilalom eltörlése ellen
- (III) oszlop 0 Kovács a szavazatot nem közli

TÁBLÁZATOK

1. A városok többsége a javaslat ellen volt.
 2. a Jegyzőkönyv *húsz felszólalást* közöl a kerületi tervezet ellen, Kovács viszont (IV, 207 l.) azt írja, az országos ülés a kerületi határozatot *22 szavazat*, köztük Horvátországé ellen, megerősítette.

	1			2			3			4			5		
	Zsidók városi polgárjoga									Fejérváry javaslata			Törvény a zsidókról		
	Ker. 1843. X. 10.			Orsz. 1844. II. 9–12.			Ker. 1844. IV. 24.			Ker. 1843. XII. 20.			Ker. 1844. IX. 7.		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
	Dunán inneni kerület														
Árva		X				X		X				X		X	
Bács		X						X				X			X
Bars	X					X		X				X		X	
Esztergom		X			X			X				X			X
Hont	X			X						X			X		
Liptó	X						X					X		X	
Nógrád	X			X				X				X		X	
Nyitra			X		X			X				X			X
Pest	X			X				X		X				+	
Pozsony		X			X			X				X		X	
Trencsén	X			X			X					X		X	
Turóc		X			X			X				X			X
Zólyom	X			X				X					X	+	

		Zsidók városi polgárjoga			Fejérvény javaslata			Törvény a zsidókról		
1	2	3	4	5	1.	2.	3.	4.	5.	
	Orsz. 1844. II. 9-12.	Ker. 1844. IV. 24.	Ker. 1843. XII. 20.	Ker. 1844. IX. 7.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Dunántúli kerület										
Baranya	X			0				X	X	X
Fejér	X	*		X				X	X	X
Győr	X		X					X	X	X
Komárom	X	X		X				X	X	X
Moson	X		X	X				X	X	X
Somogy	X	X		X				X	X	X
Sopron	X	X		X				X	X	X
Tolna	X	X		X		X		X	X	X
Vas	X	X		X				X	X	X
Veszprém	X	X		X				X	X	X
Zala	X	X		X				X	X	X
Tiszán inneni kerület										
Abauj	X			X				X	X	X
Bereg	X	X		X				X	X	X
Borsod	X	X		X		X		X	X	X
Gömör	X	X		X		X		X	X	X
Heves	X	X		X		X		X	X	X
Sáros	X	X		X		X		X	X	X
Szepes	X	X		X		X		X	X	X
Torna	X	*		X		X		X	X	X
Ugocsa	X	X		X		X		X	X	X
Ung	X	X		X		X		X	X	X
Zemplén	X	X		X		X		X	X	X

	1			2			3			4			5		
	Zsidók városi polgárjoga									Fejérváry javaslata			Törvény a zsidókról		
	Ker. 1843. X. 10.			Orsz. 1844. II. 9–12.			Ker. 1844. IV. 24.			Ker. 1843. XII. 20.			Ker. 1844. IX. 7.		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Tiszántúli kerület															
Arad	X			X			X			X			X		
Békés	X							X			X				+
Bihar	X			X			X			X					+
Csanád	X						X				X				+
Csongrád	X			X			X			X					+
Krassó		X						X			X				X
Máramaros	X			X						X					+
Szabolcs	X				X			X			X				X
Szatmár			X		X			X				X			X
Temes	X			X			X			X					+
Torontál	X			X			X			X					+
Szlavónia															
Pozsega		X			X			X			X				X
Szerém		X			X			X			X		X		
Verőce		X			X			X			X				X
Szabad kerületek és a Diéta többi tagjai															
Jász-Kun ker.		X			X				0		X				0
Hajdu ker.		X							0		X				0
Tengeremellék	X								0				0		0
Városok		X ⁽¹⁾							0				0		0
Egyház		X							0				0		0
Horvátország					X				0				0		0
Turopole	X								0				0		0
Megyék	26	21					16	31		12	35		37	12	
Többiek	2	3									2				
Összesen	28	24			20 ⁽²⁾		16	31		12	37		37	12	

Károly Kecskeméti: Liberalism and jewish emancipation

The Jewish immigration fastened to Hungary in the second half of the 18th century. Immigrants came from Bohemia, Moravia and after the division of Poland from Galicia. Due to the national and local limitations and because of the favours granted by the landlords the majority of Jews – suitably their economic functions (delivery of produce, leaseholding, village commerce and huckstery, money-lending, etc.) – settled down in manorial centres, in countrytowns and villages of the Treasury.

Between 1785 and 1840 the rate of Jews in the population of the small Hungary (46 counties) increased from 1% to 2.5%. Immigration is a collateral phenomenon of economic (first of all of commercial and later of industrial) development that urged the reform of the Jews' legal status. The first emancipation proposition was composed by count Haller in the works of the Common Policy Committee. Nagyváthy's utopistic pamphlet from 1790 was sure of the nearest emancipation owing to the enlightened humanism of the Hungarian nobility and the fruitful activity of Jews. Bourgeoisie following the measures of II Joseph, protests against the expansion of the Jews and against emancipation projects. Because the former felt to be unable to concure, it needed the defence of laws and administration.

After the 1830s emancipation can be found amongst the purposes of noble left. The 1840 : XXIX. Bill annulled a great part of discrimination measures (this is when Jews' move to towns fastened) but it did not declared the full equality to the other not noble inhabitants of the country. The most passionate and most detailed debate on emancipation took place on the diet of 1843–44. Only the minority, Beöty, Bezerédj, Klauzál, Szemere, Vukovics insisted already on the unconditioned and immediate embourgeoisement. The majority – as well as Kossuth himself – took another view, namely, to set the Jews the preliminary assimilation as a task, and they want to emancipate legally only the assimilated Jews. We can find the reason of this turn in the fact that the landowner nobility i.e. the influential part of the electory body thinks it impossible to maintain entailment and under these circumstances they want to save noble landownership by the limitation of Jewish capital investment.

The greatest part of Jews inclines to lingual and social integration and the religious reform necessary to it. In spite of the fact that the legislature of March–April 1848, refering to the dangers of anti-Semitic excesses, did not accepted measures in the issue of the Jews they took the side of the liberation struggle. At last the national assembly passed the total emancipation of those being of the „Mosaic religion” only in July 1849 just prior to the collapse.

Карой Кечкемети:**Либерализм и эмансипация евреев**

Иммиграция в Венгрию евреев ускорялась во второй половине XVIII-ого столетия. Иммигранты переселились из Чехии, Моравии, а после распределения Польши из Галиции. Из-за ограничения со стороны государства и городов и в результате привилегий, данных помещиками, большинство евреев — соответственно своей экономической функции (торговля зерном, наём рассеялось в поместных центрах, в сельских городах и в деревнях.

За период с 1785-ого до 1840-ого гг. на тесной территории Венгрии (46 комитатов) число евреев повысилось с 1-ого процента населения на 2,5 процентов. Иммиграция евреев являлась сопровождающе-повысилось с 1-ого процента населения на 2,5 процентов. Иммиграция евреев являлась сопровождающим явлением экономического развития (в первую очередь развития торговли, а позже промышленности), которое сделало реформирование юридического положения евреев всё настоятельнее.

Первое предложение на эмансипацию евреев было сформулировано графом Галлером в рамках работы Комиссии по Общественной Политике. Брошюра Яноша Надьвати, изданная в 1790-ом году и носящая утопичный характер, убеждена в ближайшей эмансипации евреев — благодаря просвещённому гуманизму дворянства и полезной деятельности евреев. Буржуазия протестует против экспансии евреев и против разных проектов эмансипации начиная с мероприятий Йозефа II-го. Она — чувствуя свою неспособность на конкуренцию — притязает на защиту закона и власти.

Программа эмансипации снова получает место среди целей левого крыла дворянства начиная с 1830-ых гг. ХХIX-ый закон 1840-ого года отменит значительную часть дискриминационных мероприятий (с тех пор ускоряется переселение евреев в города), однако не декларирует их полное равноправие с другими недворянскими жителями страны. Самая страстная и подробная дискуссия об эмансипации в эпохе реформ проводилась на диете 1843—1844 гг. Однако в это время осталось при безусловной и немедленной эмансипации только меньшинство левиты (Бьёти, Безереди, Клаузал, Семере, Вукович). Большинство — среди них и сам Кошут — уже стоит на другой платформе: оно требует от евреев предварительной ассимиляции, и хочет уравнивать в правах только уже ассимилированных из них. Причина такого поворота курса объясняется наверно тем, что поместное дворянство — т. е. влиятельная часть избирательной коллегии — считает сохранение «*avicitas*»-а неудержимым, и при таких условиях хочет защищать дворянское землевладение путём ограничения возможностей капиталовложения со стороны евреев.

Сами евреи в большинстве склонны к языковой и общественной ассимиляции, и соответственно этой, и к необходимой реформе веры. Хотя законодательство марта — апреля 1848-ого года — сделал ссылку на угрозу антисемитических излишеств — не принимало меры о деле евреев, они стоят на стороне борьбы за свободу. Парламент принимает закон о полной эмансипации «жителей Моисеевой веры» непосредственно перед крушением борьбы.